

"Kuluta vähemmän!"

Kuluttajuuden ja kansalaisuuden limittyminen ilmastonmuutosta koskevassa kansalaiskuulemisessa

Minna Lammi, Petteri Repo ja Päivi Timonen

TIIVISTELMÄ

Politiikan areenan laajeneminen yhä uusille alueille muun muassa ilmastonmuutoksen hallinnan myötä nostaa kansalais- ja kuluttajakeskustelut entistä tärkeämpään rooliin. Tässä artikkelissa tarkastelemme World Wide Views on Global Warming (WWViews) -kansalaiskuulemistä (www.wwviews.org), jonka tavoitteena oli välittää eri maiden kansalaisten näkemykset osaksi YK:n ilmastoneuvotteluja. Kuulemisessa keskeistä oli tarjota kansalaisille mahdollisuus tuoda esiin näkemyksiään kansallisille poliittisille päättäjille. Poliittisten kysymysten lisäksi kansalaiset nostivat samalla esiin kuluttajuuteen liittyviä teemoja tehden kuluttajuudesta politiikan välineen. Analyysimme mukaan kansalaiset hakevat ratkaisuja ilmastonmuutokseen kulutus-kysymysten kautta, kun heille ei ole tarjolla poliittista valtaa.

JOHDANTO

Kulutussyhteiskunnan keskeisiä toimijoita ovat niin kansalaiset kuin kuluttajatkin. Usein kuluttajien ajatellaan edustavan yksityistä elämänpiiriä ja kansalaisten julkista. Elämänpiirien väliset yhteydet ovat lisänneet sekä kulutussyhteiskunnan että politiikan tutkijoiden kiinnostusta aiheeseen. Kenttä on osoittautunut merkittäväksi niin yhteiskunnan käytännön ongelmien, kuten julkisten palveluiden kulutuksen, kuin moraalisten kysymystenkin, kuten yksilöiden oikeuksien ja velvollisuuksien, pohdinnassa. Aihepiirin käsitteelliset ja teoreettiset keskustelut ovat kuitenkin vasta käynnistymässä toden teolla.

Kuluttajuuden ja kansalaisuuden risteyskohdat ovat korostuneet erityisesti globaaleissa kysymyksissä. Kulutuksen kasvu kolmen viime vuosisadan kuluessa tapahtui aikakaudella, jolloin kansallisvaltiot kehittyivät, kansalaisten poliittinen mobilisoituminen alkoi yhdessä uusien ideologioiden nousun myötä ja markkinat laajentuivat (Brewer & Trentmann 2006). Markkinat ovat

laajentuneet globaaleiksi, ja sen myötä myös kansalaisuuteen ja kuluttajuuteen liittyvät kysymykset ovat saaneet uusia vivahteita.

Perinteisesti kansalaisuuden keskeinen toimintaympäristö on ollut kansallisvaltio, jonka puitteissa kansalaiset ovat ajaneet poliittisia näkemyksiään ja pyrkineet ratkaisemaan yhteiskunnallisia epäkohtia. Erityisesti ilmastonmuutoskysymys on vaikuttanut tämän toimintaympäristön muutokseen. On vaikea kuvitella, että ilmastonmuutosta voitaisiin tehokkaasti torjua ilman kansalaisten ja kuluttajien tukea.

Tässä artikkelissa tarkastelemme kuluttajuuden ja kansalaisuuden suhdetta ilmastonmuutoskysymyksessä. Aluksi käsittelemme kuluttajuuteen ja kansalaisuuteen liittyvää tieteellistä keskustelua. Tämän jälkeen esittelemme World Wide Views on Global Warming WWViews -kansalaiskuulemisen taustoja, johon artikkelin empiirinen osuus pohjautuu. Kuulemisen tarkoituksena oli tarjota kansalaisille mahdollisuus tuoda esiin näkemyksiään politiikan areenalle, mutta poliittisten kysymysten lisäksi kansalaiset nostivat esiin kuluttajuuteen liittyviä asioita. Kuluttajuudella tarkoitamme tässä yhteydessä niin yksityiseen kuin julkiseenkin elämänpiiriin liittyviä asioita, jotka kytkeytyvät kulutuksen käytäntöihin ja rakenteisiin. Analyysissämme keskitymme 38 maan kansalaispaneelien tuottamiin suosituksiin. Lopuksi pohdimme kuluttajuutta ja kansalaisuutta ilmastonmuutoskysymyksessä.

KULUTTAJUUS JA KANSALAISSUUS

Perinteisesti kuluttajien on ajateltu toimivan markkinoilla omaa etuaan ajaten, kun taas kansalaisten on ajateltu toimivan yhteistä etua ajatellen, sosiaalisesti ja vastuullisesti. Kulutuksen ja kansalaisuuden välinen suhde ei kuitenkaan ole käytännön toiminnassa eikä käsitteellisesti ongelmaton. Tätä kahtiajakoa on kyseenalaistettu muun muassa boikoteissa ja muussa kansalais- ja kuluttajatoiminnassa (Soper 2007; Barnett ym. 2005; Pattie ym. 2003) sekä sellaisissa teoreettisissa käsitteissä kuin kuluttajakansalainen (Arnould 2007; Hilton 2007), kansalaiskuluttaja (Jubas 2007; Livingstone ym. 2007; Vidler & Clark 2007) ja poliittinen kuluttajuus (Micheletti 2003). Käsitteellinen lähentyminen heijastaa kuluttajien ja kansalaisten etujen ainakin osittaista yhtenevyyttä sekä poliittisen osallistumisen uusia tapoja (vrt. van Deth 2011).

Historioitsija Frank Trentmann on kirjoituksissaan todennut, että kulutukseen pohjautuva elämäntapa on yhteiskunnallisesti paljon syvemmälle juurtunut kuin yleensä ajatellaan. Kuluttajuus ja ihmisten vahvat suhteet esineisiin ovat huomattavasti vanhempia asioita kuin toisen maailmansodan jälkeinen vauraus ja kasvun tavoittelu (Trentmann 2009). Kuluttajien näkeminen tärkeänä kansakunnan osana ei ole mikään uusi asia. Esimerkiksi toisen maailmansodan jälkeisessä Suomessa kansalaisia kannustettiin edistämään kansakunnan etua kulutusratkaisullaan (Lammi 2006). Britanniassa 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa kuluttajat nähtiin aktiivisina kansalaisina, jotka toimivat isänmaallisesti ja epäitsekkäästi (Trentmann 2006, 2008).

Käsitys kuluttamisesta yleishyödyllisenä toimintana on rakentunut ennen kaikkea näkemykselle yhteiskunnasta, ei kulutusyhteiskunnasta. Poliittisilla perinteillä, kansalaisyhteiskunnalla ja eettisillä arvoilla on ollut keskeinen

vaikutus siihen, miten ihmiset alkoivat hahmottaa itseään aktiivisina kuluttajina (Trentmann 2006). Silloin kun perinteiset poliittiset keinot eivät tarjoa vaikutusmahdollisuuksia, kansalaiset etsivät keinoja myös kuluttajuudesta voimaannuttaakseen itseään. Kuluttajuus voi tarjota myös mahdollisuuden käyttää poliittista voimaa erityisesti silloin, kun poliittiset oikeudet ovat vähissä (Jaubas 2007, Trentmann 2006).

Kulutukselle ja kuluttajuudelle on lukuisia määritelmiä (vrt. Mayer 1989), joista uusliberalistinen lähestymistapa edustaa yhtä ääripäätä. Se tulkitsee kulutuksen hyötyä tavoittelevien yksilöiden toimintana ja korostaa kulutuksen voimaa yhteiskunnassa. Toisessa ääripäässä voidaan erotella erityyppisiä vastuullisen kuluttajuuden muotoja, joissa otetaan huomioon myös kulutuksen kielteiset vaikutukset. Nämä muodot lähentyvät kansalaisuuden muotoja. Ne myös arvostelevat sekä kulutuskulttuuria että poliittisten ja taloudellisten järjestelmien toimintaa. Vastuullista kuluttajuutta voidaan kuvailla esimerkiksi kansalaisaktivismiksi (Pattie ym. 2003) tai poliittiseksi ilmaisutavaksi (Barnett ym. 2005).

Historiallisesti kuluttaja- ja kansalaisaktivismia on esiintynyt eri muodoissa esimerkiksi osuustoiminnassa, vaihtoehtoliikhehdinnässä sekä valistusjärjestöjen ja kuluttajapolitiikan puitteissa (esim. Heinonen 1998, Huttunen 2005, Autio ym. 2008.)

Kulutukseen liittyvät jännitteet – mitä ja miten kuluttaa – ovat kasvaneet globaalien markkinoiden kehityksen myötä. Tässä prosessissa kuluttajilla on ollut aktiivinen rooli (Trentmann 2009). Eettinen kuluttajuus, johon liitetään myös vastuullisuuden elementtejä, haastaa stereotyyppisen jaottelun kuluttajuuden ja kansalaisuuden välillä. Oman edun ja vastuullisuuden yhdistämisen lisäksi siinä sekoittuvat myös käytännöt: pitäisikö eettisten kuluttajien toteuttaa muutosta ostoksia tekemällä (kuluttajamalli) vai toimimalla kansalaisjärjestöissä (kansalaisuusmalli) (vrt. Hirschman 1970)?

On myös väitetty, että kansalaisuus – tai vastuullinen kansalaistoiminta – on saanut väistyä yksilöllisen hyötyä tavoittelevan kuluttajuuden tieltä (ks. esim. Putnam 1995). Tämänkaltainen reflektiivinen kritiikki on olennainen osa nykyaikaista kuluttajuutta (vrt. Mayer 1989, Helenius 1974), vaikka onkin vaikeaa tehdä lopullisia päätelmiä siitä, missä määrin siirtymää olisi tapahtunut (Keum ym. 2004, Pattie ym. 2003). Yksi syy on se, että sekä kuluttajuus että kansalaisuus ovat kehittyneet ajan myötä ja kehittyvät edelleen.

Lähentymistä on joka tapauksessa tapahtunut niinkin paljon, että on esitetty, että politiikan pitäisi omaksua piirteitä nykyaikaisesta kulutuskulttuurista (Arnould 2007; Keum ym. 2004), jossa media, osallistuminen ja vauraus voimaannuttavat niin kuluttajia kuin kansalaisiakin. Markkinoinnilla on merkittävä rooli poliittisissa kampanjoissa, ja tiedostavat kuluttajat pyrkivät muuttamaan yhteiskunnan rakenteita (Shah ym. 2007). Tämä merkitsisi sitä, että politiikan areena ja toimintamuodot ovat laajentuneet (van Deth 2011). Myös kulutus ja politiikka ovat entistä enemmän limittyneet, kun politiikan yhdeksi tehtäväksi voidaan nähdä kulutukseen perustuvan elämätavan mahdollistaminen ja turvaaminen, ja kulutuksen yhdeksi tehtäväksi

kansallisella ja kansainvälisellä tasolla kysynnän ja sitä kautta taloudellisen kasvun turvaaminen.

Keskustelu ilmastonmuutoksesta on ajankohtainen esimerkki siitä, miten kuluttajuus ja kansalaisuus limittyvät entistä enemmän. Ilmastonmuutos on jälleen yksi asia, josta on tullut erottamaton osa vastuullista kuluttamista. Poliittisella päätöksenteolla on vaikutuksia kulutukseen, ja kulutus puolestaan voi aiheuttaa tai ratkaista ongelmia, jotka liittyvät ilmastonmuutokseen.

Seuraavassa käsittelemme World Wide Views on Global Warming (WWViews) -kansalaiskuulemistä (<http://www.wwviews.org/>), jonka tavoitteena on välittää eri maiden kansalaisten näkemykset osaksi YK:n ilmasto-neuvotteluja.

WWVIEWS-KANSALAIKUULEMINEN

WWViews-hankkeessa (katso hankkeesta myös World Wide Views on Global Warming 2009, World Wide Views 2009, Lammi & Rask 2008) kansalaisille tarjottiin mahdollisuus välittää näkemyksiään YK:n ilmasto-neuvotteluihin. Tanskan Teknologirådetin ja Tanskan kulttuuri-instituutin vetämässä kansainvälisessä hankkeessa järjestettiin kansalaispaneelleja eri puolilla maailmaa. Paneeleissa keskusteltiin ja pyrittiin vaikuttamaan joulukuussa 2009 Kööpenhaminassa järjestettyyn YK:n ilmastomuutoskonferenssiin. Tanskalaisien toiveena oli myös kehittää yhteistyössä eri maiden järjestäjätahojen kanssa kustannuksiltaan edullinen, globaali kansalaisosallistumistapa.

Suomi ja 37 muuta maata järjestivät kansalaispaneelleja, joissa noin sadan kansalaisen muodostama raati kussakin maassa keskusteli käsityksistään ilmastonmuutoksesta ja Kööpenhaminan ilmastomuutoskonferenssista. Kansalaispaneelit toteutettiin kussakin maassa koko päivän kestävinä ohjattuina keskustelutilaisuuksina 26. syyskuuta 2009, hyvissä ajoin ennen Kööpenhaminan kokousta. Kansalliset raadit etenivät aikavyöhykkeittäin maapallon ympäri. Tuloksia julkistettiin pitkin päivää verkossa, josta ne ovat edelleen saatavilla (www.wwviews.org).

Keskusteluihin osallistuneet kansalaiset valittiin eri maissa hieman eri tavoin. Periaatteena oli, että raadit heijastaisivat mahdollisimman hyvin eri maiden väestörakenteita muiden muassa iän, sukupuolen, koulutus- ja ammattitaustan sekä asuinpaikan suhteen. Lisäksi osallistujiksi pyrittiin valitsemaan ilmastoasioiden suhteen ei-asiantuntijoita. Suomessa osallistujia haettiin lehti-ilmoituksilla, ja ilmoittautuneiden joukosta järjestäjät valitsivat monipuolisen joukon osallistumaan tilaisuuteen. Suomessa kansalaispaneelin järjestelyistä vastasi Kuluttajatutkimuskeskus Suomen ympäristökeskuksen, Suomen YK-liiton ja Terveystieteiden ja hyvinvoinnin laitoksen avustamina.

Paneeliin osallistuneille lähetettiin etukäteen taustamateriaali ilmastonmuutokseen liittyvistä asioista. Paketti sisältää pääosin hallitustenvälisen ilmastopaneelin IPCC:n tietojen pohjalta perustuvaa tietoa ilmastonmuutoksen taustoista, tekijöistä, epävarmuuksista ja seurauksista.

Paneelipäivänä työ aloitettiin seuraamalla aihetta käsitellyttä dokumenttielokuvaa. Tämän jälkeen keskusteluja käytiin 6–8 hengen pienryhmissä. Keskustelujen jälkeen jokainen osallistuja äänesti itse suljetussa lippuäänestyksessä kysytyistä asioista. Päivän aikana äänestettiin yhteensä neljästä teemajaksosta ja 12 kysymyksestä. Äänestysten lisäksi pienryhmät laativat kukin oman ehdotuksensa vapaaehtoisesta suosituksesta ilmastoneuvottelijoille. Kansalaispaneeli äänesti lopuksi suositukset tärkeysjärjestykseen ja edelleen ilmastoneuvottelijoille välitettäväksi. Paneelit eri maissa kehittivät yhteensä vajaa viisisataa suositusta ilmastoneuvottelijoille. Sekä kuluttajuuteen että kansalaisuuteen liittyvät kysymykset nousivat esiin suosituksissa, vaikka pääpaino olikin kansalaisvaikuttamisessa.

WWViews-kansalaiskuuleminen tarjosi keskustelu- ja vaikuttamisväylän Kööpenhaminan kokoukseen, ja kiinnitti samalla huomioita kulutukseen ja arjen käytäntöihin liittyviin kysymyksiin. Kuuleminen on ainutlaatuinen laajuudessaan ja tulosten yksityiskohtaisessa dokumentoinnissa.

Vaikka WWViews oli ensisijaisesti tarkoitettu antamaan kansalaisille mahdollisuus osallistua ja vaikuttaa kansainväliseen poliittiseen prosessiin, empiirinen aineisto antaa mahdollisuuden myös kuluttajuuden ja kansalaisuuden liittymäkohtien tarkasteluun. Keskustelu ilmastonmuutoksesta yhdistää lukuisia intressejä, vaikka neuvottelut muutoksen torjunnasta käydään poliittisilla areenoilla kansallisesti ja kansainvälisesti. Neuvotteluiden lopputuloksilla on kuitenkin vaikutusta kuluttajien elämään globaalisti. Tämä näkyi selvästi myös kansalaisten tekemissä suosituksissa. Esimerkiksi kulutuksen vähentäminen ja kuluttajien valistaminen kuluttamaan ilmastoystävällisesti edustivat vastuullisen kuluttajuuden mallia, kun taas päästöjen vähentämisen ja verotusmuutosten vaatimukset suuntautuivat kulutuksen materiaaliin edellytyksiin.

AINEISTON JA MENETELMÄN ESITTELY

Tässä osiossa tarkastelemme WWViews-kuulemiseen osallistuneiden suosituksia. Pyrimme löytämään ja nostamaan esiin aiheita, joita osallistajat pitivät erityisen tärkeinä ilmastonmuutoksen kannalta. Suosituksilla tarkoitamme kansalaisryhmien laatimia lauseen, parin pituisia ehdotuksia, joilla ilmastonmuutosta voitaisiin torjua.

WWViews-kuulemisen viimeisessä osiossa osanottajia pyydettiin laatimaan omia suosituksia ilmastonmuutoksen torjumiseksi. Toisin kuin muissa WWViewsin osioissa, joissa osanottajat valmistautuivat äänestämään tiettyistä kysymyksistä, tässä osiossa osanottajilla oli mahdollisuus määritellä itse aihealueet, jotka heidän mielestään olisivat keskeisiä ilmastoneuvottelijoille vietäviksi. Osallistujat kehittivät itse omien näkemystensä mukaiset suositukset. Suositukset muotoiltiin ja niistä keskusteltiin samoissa muuttaman hengen ryhmissä, jotka olivat työskennelleet yhdessä koko päivän ajan. Keskustelujen kautta jokainen ryhmä valitsi yhden suosituksen, joka annettiin järjestäjille kirjattavaksi.

Päivän kuluessa käydyt keskustelut vaikuttivat samoin kuin ryhmän sisäinen dynamiikka vaikuttivat suositusten muotoiluun ja aihepiiriin. Siksi tarkastelemme suosituksia "sosiaalisina luomuksina", WWViews-prosessin tuotteina ja siltä vaikutuksia saaneina. Suositukset eivät ole osallistujien riippumattomia käsityksiä, vaan ryhmäkeskusteluissa syntyneitä tuloksia. Taustamateriaali epäilemättä vaikutti kansalaisten suosituksiin, mutta niiden vaikutus vapaamuotoiseen osioon oli epäilemättä pienempi kuin kuulemisen muodollisesti tiukemmin järjestetyssä äänestysosiossa. Kuitenkin, jos vastaavantilaisia suosituksia kysyttäisiin yksittäisiltä ihmisiltä, jotka eivät osallistuneet kuulemiseen, suositukset voisivat olla toisenlaisia. Tässä artikkelissa ensisijainen tehtävä on tarkastella kuluttajuuden ja kansalaisuuden määrittelyä suosituksissa. Kansalaisten näkemysten edustavuutta ja vaikuttavuutta työstettiin tarkemmin kuulemisen äänestysosiossa (Bedsted & Klüver 2009).

Kuulemisprosessi kannusti osanottajia ennen kaikkea esittämään kantoja Kööpenhaminan ilmastokokouksen neuvottelukysymyksiin. Yllättäen prosessi tuotti kuitenkin runsaasti suosituksia, jotka liittyivät muulla tavalla ilmastomuutoskysymykseen. Suosituksia tehtiin yhteensä 488, 3–20 kappaletta jokaisesta maasta. Viisitoista tai sitä enemmän suositusta tuli Australiasta, Itävallasta, Brasiliasta, Chilestä, Kiinan Taipeista, Tanskasta, Suomesta, Indonesia-Jakartasta, Indonesia-Makassarilta, Japanista, Alankomaista, Espanjasta, Britanniaista ja Yhdysvalloista Arizonasta. Viisi tai vähemmän suositusta tuli Bangladeshista, Kiinasta, Ranskasta ja Venäjältä.

Tulkitsimme suosituksia sisällönanalyysin (sisällönanalyysistä esim. Tuomi & Sarajärvi 2002; Krippendorff 2004) avulla, ja tarkastelemme sitä, miten kulutukseen ja kuluttajuuteen liittyvät ehdotukset nousevat suosituksissa esiin.

Aloitimme sisällönanalyysin jakamalla suositukset kahteen kategoriaan. Ensimmäiseen luokkaan, jota nimitämme COP15-luokaksi, luokiteltiin suositukset, jotka ottivat selkeästi kantaa Kööpenhaminan ilmastokokouksen neuvottelukysymyksiin. Toiseen luokkaan, ei-COP15-luokkaan, luokiteltiin suositukset, jotka ottivat kantaa ilmastomuutokseen mutta eivät neuvottelukysymyksiin. Kaikki 488 suositusta sopivat jompaan kumpaan luokkaan.

COP15-luokkaan kuuluu suosituksia, jotka ovat vahvasti sidoksissa keskusteltuihin ja äänestettyihin teemoihin. Näiden äänestettyjen teemojen aiheina olivat ilmastomuutos ja sen seuraukset, pitkän aikavälin tavoitteet, kiireellisyys ja sitoutuminen, kasvihuonekaasupäästöt sekä teknologiatalous ja sopeutuminen (Bedsted & Klüver 2009). Esimerkiksi seuraavat suositukset luokiteltiin COP15-luokkaan: *"Tuemme globaalin elimen perustamista, joka toimisi kulttuurimuutoksen edelläkävijänä kehitysmaihien vaikuttamisessa ja niiden opastamisessa alempiin hiilipäästöihin indeksoidun globaalin rahoitusjärjestelmän kautta"* ja *"On kiire! Kaikkien täytyy toimia aktiivisesti nyt."* (Kirjoittajien käännökset) Suosituksista 282 sijoittui COP-luokkaan, ja 206 ei-COP15-luokkaan.

Ei-COP15-luokka on erityisen kiinnostava, koska nämä suositukset nostavat esiin asioita, jotka eivät perustu WWViews-prosessiin yhtä vahvasti kuin COP15-suositukset. Ne ovat vapaammin muotoiltuja ja tuottavat rikkaita

näkemyksiä kuluttajuuden ja kansalaisuuden lomittumisesta ilmastonmuutoskysymyksessä. Kiinnitimme huomiota siihen, miten suositukset oli rakennettu. Käsittelimme suosituksia laadullisena datana, merkiten muistiin niiden merkityksiä ja kielen sävyjä (Silverman 2001).

Tarkastelemme suosituksia WWViews-hankkeen kontekstissa, jonka organisointiin itse osallistuimme. Näkemyksemme on, että kansalaisten suositukset suunnattiin ilmastoneuvottelijoita laajemmalle joukolle. Kun osallistujat tekivät suosituksia, he olivat tietoisia siitä, että ne julkaistaan myös internetissä ja ovat siellä kaikkien luettavissa. Ei-COP15-suositukset antavat arvokasta tietoa siitä, millaisia ongelmia hankkeeseen osallistuneet kansalaiset näkevät ilmastoneuvotteluissa ja millaisia rajoitteita he näkevät kansalaisvaikuttamisessa ja kansallisvaltioiden politiikassa.

Tarkastelimme ei-COP15 suosituksia etsimällä moderniin kuluttajuuteen ja massatuotantoon sekä kansalaisuuteen liittyviä ideoita. Kuluttajuutta ja kansalaisuutta jäsensimme koodaamalla tarkasteltavissa suosituksissa usein toistuvat sisällöt, kuten "aktivismi", "vauraus", "talous", "tieto", "elämäntapa", "media", "osallistuminen" ja "teknologia". Tämä koodaustapa on sisältöanalyttinen muoto, jossa suhteellisen pieni määrä koodeja auttaa hahmottamaan suosituksia (vrt. Coffey & Atkinson 1996).

KAKSI TEEMAA: ELÄMÄNTAPA JA MARKKINAT

Suosituksista nousi esiin kaksi teemaa, joista ensimmäinen liittyy kulutukseen ja elämäntapaan, toinen markkinoihin ja niiden kritiikkiin. Molemmat teemat korostuvat myös akateemisessa kulutusta käsittelevässä kirjallisuudessa (Moisander ym. 2010, Trentmann 2009, Heinonen 2009, Markkula 2009, Jubas 2007, Uusitalo 2005, Campbell 1998); ensimmäinen näistä liittyy enemmän kuluttajapolitiikkaan, toinen kansainväliseen politiikkaan. Suosituksissa elämäntapaa käsittelevät suositukset olivat luonteeltaan laajempia ja markkinoita käsittelevät suositukset kohdennetumpia.

Kulutuksen vähentäminen, usko tiedon ja sääntelyn voimaan

WWViewsin suosituksissa vaaditaan entistä järkevämpää ja rationaalisempaa kulutustapaa, mikä liittyy vahvasti kulutuksen normatiiviseen traditioon.

Kun kulutuskäytännöt liitetään keskusteluun ympäristökysymyksistä ja ilmastonmuutoksesta, moraaliset ja käytännölliset kysymykset laajentuvat globaalille tasolle keskusteluiksi globaalista vastuullisuudesta ja käytännön ratkaisuista, jotka tuottaisivat vastuullisia käytäntöjä. Vaatimukset kulutuksen rajoittamisesta ovat tyyppillisiä ("*consume less*" – *kuluta vähemmän*).

Osallistujat painottivat tiedon tärkeyttä. Suositukset viittaavat siihen, että tiedon avulla uskotaan voitavan ohjata kulutusta. Kulutuskäytäntöjen muuttamiseksi tarvittaisiin tietoa, joka on kehitetty varta vasten kuluttajille. Myös paikallisen tiedon tarvetta korostettiin. Esimerkiksi toivottiin yleistä keskustelua käytännön toimista (Brasilia), eri alueille räätälöityjen opetus-

ohjelmien tekemistä (Bolivia) ja paikallisten tutkimushankkeitten jalkauttamista empiirisen tiedon tuottamiseksi (Kamerun).

Suosituksissa ei pohdittu tarpeiden ja halujen välistä eroa. Silti vaatimukset esimerkiksi kulutuksen vähentämisestä ja energian järkevästä käytöstä voidaan nähdä tämän keskustelun alaosioina (esim. Campbell 1998, Alex 2003). Vaatimukset kulutuksen rajoittamisesta voidaan liittää perinteisiin keskusteluihin epäitsekkäästä käytöksestä, jossa huomioidaan niin muiden etu, olipa sitten kyseessä maapallon, kansakunnan tai lasten etu. Kansakunnan etu nähdään kuitenkin liian kapeaksi: suosituksissa vaatimukset on tarkoitettu laajemmalle kansainväliselle yleisölle.

Valtaosassa suosituksista ehdotetaan siirtymistä kohti kestävämpää kulutusta. Nykykäytäntöjä kritisoidaan tuhmaavaksi ja ympäristöä tuhoavaksi. Esimerkiksi Belgian suosituksessa ehdotetaan matalaa arvonlisäverotusta ympäristöystävällisille tuotteille, jotta niiden kulutusta voidaan tukea. Kulutuksen vähentämistä vaaditaan vähemmän kuin kulutuksen suuntaamista uudella tavalla kestävämpään suuntaan. Kulutus nähdään ennemminkin laatu- kuin määräkysymyksenä. Yhtenä esimerkkinä päivävästaisestä voidaan mainita Etelä-Afrikan suositus, jossa ehdotetaan kulutuksen vähentämistä yhtenä päivänä kuukaudessa, jotta hiilijalanjälkeä saadaan pienennettyä.

Radikaaleimmissa ehdotuksissa ehdotetaan joko kulutuksen vähentämistä, kulutuskäytäntöjen radikaalia muuttamista tai molempia. Tuotantotapoihin kiinnitetään huomiota muun muassa Chilen, Belgian ja Suomen suosituksissa, samoin niihin tapoihin, joilla kuluttajat voivat itse vaikuttaa tuotantotapojen muutoksiin. Hiilijalanjälki- ja ympäristömerkintöjen kehittäminen ja saaminen kaikkiin tuotteisiin ovat niin ikään tavallisia suosituksia.

Kasvissyöntiä suositeltiin tehokkaana tapana vähentää kasvihuonepäästöjä Kiinan Taipeiin ja Yhdysvaltain Georgian suosituksissa, kun taas Norja suositteli perhesuunnittelun vahvistamista. Kiinan Taipei suositteli kansalaisille globaalisti elämäntyylin muutosta ja kulutuksen vähentämistä. Monet suositukset on suunnattu kaikille maille tai rikkaiden maiden kansalaisille. Toiset suositukset puolestaan ovat hyvin paikallisia. Näissä suositellaan esimerkiksi paikallista tuotantotapaa ja kulutusta ympäristöystävällisistä (Indonesia-Jakarta).

Valtaosa suosituksista, joissa vaaditaan kestäväää kulutusta tai jopa kulutuksen leikkaamista, on osoitettu sekä kansalaisille että poliitikoille. Suosituksissa tähdätään vahvan politiikan ja kansalaisten sitoutumisen yhdistämiseen. Esimerkiksi Suomen suosituksessa toivotaan valtioilta vahvaa kulutuksen ohjausta ympäristöystävälliseen suuntaan. Muutos nähdään niin vaativana, että kritiikki kohdistetaan sekä elämäntapaan että talousjärjestelmään ja kansainväliseen poliittiseen järjestelmään.

Merkinnät ovat yksi keskeinen kuluttajapolitiikan alue (vrt. Thøgersen 2005). Tämä edellyttää globaalin yhteisön kykyä löytää ja hyväksyä tapoja, joilla hiilijalanjäljestä voidaan informoida kansainvälisesti. Esimerkiksi Saint Lucian, Chilen ja Suomen suosituksissa toivotaan tuotemerkintöjä ohjaamaan tuotantoa ja kuluttajien valintoja. Merkintöjä toivotaan niin koko tuotteen hiilijalanjäljestä, käytetystä energiamäärästä kuin koko vaikutuksesta

ekosysteemiin. Ympäristömerkintöjen nähdään helpottavan jokapäiväisiä valintoja tekemällä tuotantoprosesseja läpinäkyväksi ja tuomalla ne esiin tuotteissa (Glaser 1990). Läpinäkyvyys, jota "seuraa ja koordinoi kansainvälinen järjestö" (Itävalta) auttaisi kaikkia kansalaisia ottamaan osaa ilmastomuutoksen vastaiseen taisteluun.

Valtiovaltaa kannustettiin suosituksissa antamaan kansalaisille tietoa. Erilaisia kampanjoita (Etelä-Afrikka), ohjelmia (Yhdysvallat, Colorado), konkreettisia mainoskampanjoita ja mediatapahtumia (Belgia, Flanders) ehdotettiin kansalaisten tietoisuuden lisäämiseksi. Julkista keskustelua kaivattiin, koska sen uskottiin vahvistavan ihmisten uskoa ilmastomuutokseen.

Paikallinen koulutus ja tutkimus voidaan tulkita myös uusiksi osallistumisen muodoiksi ja poliittisen mielipiteen ilmaisun strategiaksi. Norris (1998) on huomauttanut, että osallistumisen ja aktivismin käsitteitä pitäisi muokata uudelleen. Boikottien ja mielenosoitusten lisäksi monet järjestöt toimivat osallistumisen välittäjinä. Näiden kautta osallistujat painottivat kuluttaja-aktivismin ja järjestöaktivismin lomittumista.

Kulutusta, elämäntyyliä ja valistusta käsittelevissä suosituksissa kulutusta ei nähdä niinkään yksilöllisenä valintana, vaan yhteisöllisenä kysymyksenä. Kestävän kulutuksen, solidaarisuuden ja vahvan politiikan vaatimukset ovat tavallisia.

Osallistujat esittävät vahvan globaalin kansalaisuuden mallia, jossa yksittäiset kuluttajat tekevät kulutusvalinnat tietoisina, informoituina ja solidaarisina. Poliittisten päättäjien tehtäväksi nähdään vahvan kansalaisuuden tukeminen tarjoamalla työkaluja kestävän kulutuksen valintoihin. Tämä ideaali on vahvasti jaettu kehittyvissä maissa. Rikkaiden maiden kansalaiset puolestaan keskittyvät käytännöllisempiin ehdotuksiin.

Hyvät, pahat markkinat

Luottamus markkinamekanismiin ja kansainvälisen politiikan järjestelmään vaihtelee suosituksissa. Toisaalta epäillään markkinamekanismin toimivuutta ja kaivataan vahvempaa poliittista ohjausta markkinoille. Esimerkiksi Itävallan suosituksessa esitetään, että uutta teknologiaa ei pitäisi kehittää voitontavoittelumielessä. Bolivian suosituksessa kaivataan kansallisen ja kansainvälisen politiikan uudelleenmäärittelyä.

Tässä kysymyksessä ei kuitenkaan ole nähtävissä yksimielisyyttä: osa suosituksista tähdentää markkinoiden mahdollisuuksia, osa taas keskittyy markkinamekanismin heikkouksiin. Markkinoita puolustavissa suosituksissa markkinat nähdään keinona luoda uutta ympäristöystävällistä teknologiaa ja näin myös tehdä voittoa. Esimerkiksi Yhdysvaltain Arizonan ehdotuksessa kuvaillaan ilmastomuutosta mahdollisuudeksi liiketoiminnalle, joka luo niin yksityistä kuin julkistakin vihreää yritteliäisyyttä ja liiketoimintaa.

Kansainvälisen solidaarisuuden, veljeyden ja yleisen tietoisuuden vaatimukset ovat niin ikään tärkeitä. Nämä suositukset nostavat esiin myös kansainvälisen epätasa-arvon. Läntisten rikkaiden maiden kansalaiset vaativat kansainvälistä vastuuta ja peräävät rikkaita auttamaan köyhempiä. Esimerkiksi

Norjan suosituksissa vaaditaan, että maan on otettava johtava rooli ja käytettävä maan vaurautta uuden teknologian kehittämiseen. Japani muistuttaa, että jaamme saman planeetan ja että kehittyneiden maiden tulisi näyttää suuntaa päästöjen vähentämisessä.

Suosituksissa vaaditaan myös yrityksiä vähentämään päästöjä. Sekä kansainvälisen politiikan että talouden järjestelmiä kyseenalaistetaan, ja joissain suosituksissa vaaditaan siirtymistä paikalliseen tuotantoon ja kulutukseen. Esimerkiksi Indonesia Jakarta puolustaa sekä globaalia vastuullisuutta että paikallisia malleja.

Kulutusvalintoja ei nähdä pelkästään yksilöllisinä ratkaisuinä, vaan ennemminkin kollektiivisten prosessien tuloksena. Kulutuskäytäntöjen muuttuminen nähdään välttämättömänä edellytyksenä ilmastonmuutoksen pysäyttämiseksi tai jarruttamiselle. Kulutusprosesseihin keskittyminen voidaan jäljittää Herbert Simonin ajatukseen rajoitetusta rationaliteetista. Simonin mukaan monimutkaisen tilanteen analysoinnissa on otettava huomioon eri komponentit, joihin eri toimijat kiinnittävät huomiota (Simon 1978). Tällaisia komponentteja ovat esimerkiksi globaali tietoisuus, julkinen mielipide tai hiilijalanjälki. Nämä rakenteistavat kulutuksen paikkoja. Vaikka prosessit tulkitaan helposti yksilöiden käytännöiksi ja malleiksi, ne voidaan yhtä lailla tulkita pyrkimykseksi muokata markkinoita.

Suosituksissa markkinakritiikki on vahvempaa kuin usko markkinoihin. Teollisuusmaiden kansalaiset ovat yhtä kriittisiä markkinoita kohtaan kuin kehittyvien maiden kansalaiset. Teollisuusmaiden kansalaiset pyrkivät kuitenkin kehittämään konkreettisempia ratkaisuja nykyongelmiin kuin muiden maiden kansalaiset.

KESKUSTELUA

Kansalaispaneeliin osallistuneet muotoilivat sekä käytännöllisiä että poliittisia ehdotuksia poliittisen kulttuurin ja kulutustapojen muuttamiseksi. Analyysin perusteella esitämme, että ilmastonmuutoskysymyksessä kuluttajuuteen ja kansalaisuuteen liittyvät kysymykset ovat vahvasti kytköksissä toisiinsa.

Kun kansalaisille ei ole tarjolla poliittista valtaa, he hakevat ratkaisuja ilmastonmuutokseen kulutuskysymysten kautta. Eryteisesti itsekäs, omaa etua ajava kuluttajuus nähdään ongelmana, johon haetaan vastuullisia ratkaisuja. Tämä ilmiö voidaan löytää historiantutkimuksesta ja kulutuksen evoluutiosta (Jubas 2007, Trentmann 2006). Viime vuosikymmenten aikana on käyty keskustelua kuluttajien oikeuksista siinä missä kansalais- ja ihmis-oikeuksista. Jotkut korostavat yksilöllisiä kuluttajan oikeuksia, toiset yhteistyön erilaisia malleja tai julkisia ohjelmia, jotka vahvistavat esimerkiksi sosiaalisia verkkoja tai vapaakauppaa. Nämä juontavat juurensa jännitteistä, joita kuluttajakansalaisen käsitteeseen liittyy (Jubas 2007).

Ilmastonmuutokseen liittyvissä poliittisissa kysymyksissä kansalaisten valta on hyvin rajattu. Kuten WWViews-kuulemiset osoittavat, ihmiset pyrkivät toimimaan monilla vaikutusareenoilla. Ryhmäkeskusteluissa poliittinen osal-

listuminen ja keskustelu nousivat esiin itseoikeutetusti, mutta sen rinnalle nostettiin myös kulutus ja muut arkipäiväiset asiat.

Kansalaisten keskusteluissa kulutukseen ja elämäntapaan liittyvät kysymykset suunnattiin sekä poliittisille päättäjille että kansalaisille ylipäätään. Suosituksissa kaivattiin entistä vahvempaa kuluttajapolitiikkaa, joka ohjaisi kulutusta esimerkiksi merkintöjen ja säännösten avulla. Koulutusta toivottiin ohjaamaan ihmisiä elämäntapamuutoksissa. Koulutuksella nähtiin olevan myös yhteistä, uudenlaista elämäntapaa ja siihen liittyvää kulttuuria rakentava rooli. Markkinoihin kohdistuvat suositukset puolestaan oli suunnattu vahvasti poliittisille päättäjille, ja uudenlaisten organisaatioiden ja globaalin kansalaisuuden rakentamista toivottiin politiikan toimijoilta.

Kansalaisten tekemät suositukset kyseenalaistavat perinteisen jaon itsekäisiin kuluttajiin ja vastuullisiin kansalaisiin ainakin niissä tilanteissa, joissa osallistujille annettiin mahdollisuus keskustella ilmastonmuutokseen liittyvistä kysymyksistä vapaasti. Kansalaisten suositukset tarjoavatkin uusia näkökulmia kuluttajuuteen ja kansalaisuuteen. WWViews-kuulemiseen osallistuneet näkivät kansalaisuuden ja kuluttajuuden intressejä ja yhteisiä päämääriä jakavina. He myös näyttävät ajattelevan, että kaikki hyötyisivät, jos ihmiset toimisivat vastuullisemmin ja epäitsekkäämmin niin kuluttajina kuin kansalaisinakin. Kuten aiemmin on todettu, kyseessä ei ole uusi ilmiö, vaan ennemminkin vahva traditio, jolla on historiallisia ennakkotapauksia (Trentmann 2006, Hilton 2007). Uutta on sen sijaan globaali konteksti, joka on vahvasti nousemassa kapean kansallisen kontekstin rinnalle. Samankaltaisia löydöksiä on nostettu esiin esimerkiksi verkkokeskusteluja (esim. Markkula 2009) ja luomupiirejä (Lamberg 2009) käsittelevissä tutkimuksissa.

Suosituksissa kulutuskulttuurin kritiikki saa rinnalleen myös käytännön ehdotuksia siitä, miten uusia käytäntöjä voitaisiin luoda, ja miten lainsäädännöllä voitaisiin tukea kulttuurin muutosta kestävämpään suuntaan. Poliitiikka nähdään suosituksissa instrumenttina, jonka avulla voidaan luoda sellaisia yhteiskuntia, joissa hyvä kulutus on mahdollinen valinta kuluttajille. Kuluttajapolitiittisesta perspektiivistä katsottuna tämänkaltainen kuluttajuus voisi hyvin olla osa kuluttajapolitiikkaa (esim. Trumbull 2006).

Globalisaatio ja kansainvälisen talouden ongelmat ovat lisänneet vaatimuksia vahvistaa politiikan valtaa ylipäätään kansalaisten vaikutusmahdollisuuksia globaaleihin kysymyksiin. Kansalaisuus on silti tällä hetkellä sidottu vahvasti kansallisvaltioon ja kansallisiin vaaleihin. Monet politiikan tutkijat tähdentävätkin globaalin demokratian kehittämisen olevan keskeinen poliittinen kysymys nykyaikana (esim. Paloheimo & Teivainen 2004). Kansalaispaneelien suositukset näyttävät tukevan ideaa, jossa uusi kansainvälinen demokraattinen malli ja vahva politiikka tukisivat niin vastuullisten kuluttajien kuin kansalaistenkin jokapäiväisiä kestäviä valintoja.

Kiitämme hyödyllisistä kommentteista Minna Autiota ja anonyymeja vertaisarvioijia.

LÄHTEET

- Aléx, Peder (2003) *Konsumera rätt - ett svenskt ideal. Behov, hushållning och konsumtion*. Lund: Studentlitteratur.
- Autio, Minna, Heinonen, Visa & Huttunen, Kaisa (2008) 'Tasa-arvo, liberalismi ja kestävä kehitys Suomen kuluttajapoliittisissa ohjelmissa', Teoksessa Lammi, M., Mäkelä, J. & Varjonen, J. (toim.) *Kulutuksen politiikat arjen muovaajana*, Kuluttajatutkimuskeskuksen vuosikirja 2008. Helsinki: Kuluttajatutkimuskeskus, 46-65.
- Arnould, Eric J. (2007) 'Should Consumer Citizens Escape the Market?' *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 611: 96-111.
- Barnett, Clive, Clarke, Nick, Cloke, Paul & Malpass Alice (2005) 'The Political Ethics of Consumerism', *Consumer Policy Review*, 15(2): 45-51.
- Bedsted, Bjørn & Klüver, Lars (toim.) (2009) *World Wide Views on Global Warming. From the world's citizens to the climate policy-makers*. Copenhagen: The Danish Board of Technology.
- Brewer, John & Trentmann, Frank (2006) 'Introduction: Space, Time and Value in Consuming Cultures', Teoksessa Brewer, J. & Trentmann, F. (toim.) *Consuming Cultures, Global Perspectives: Historical Trajectories, Transnational Exchanges*. Oxford: Berg, 1-17.
- Campbell, Colin (1998) 'Consumption and Rhetorics of Need and Want', *Journal of Design History*, 11(3): 238-240.
- Coffey, Amanda & Atkinson, Paul (1996) *Making Sense of Qualitative Data*. London: Sage.
- Cohen, Lizabeth (2001) 'Citizens and Consumers in the United States in the Century of Mass Consumption', Teoksessa Daunton, M. & Hilton, M. (toim.) *The Politics of Consumption: Material Culture and Citizenship in Europe and America*. Oxford: Berg, 203-221.
- Glaser, Robert 1990 'Re-emergence of Learning Theory within Instructional Research', *American Psychologist*, 45: 29-39.
- Heinonen, Visa (2009) 'Globalisoitumisen historiallisuus ja nykytulkintoja kulutuksesta maapalloistuvassa maailmassa', *Kulutustutkimus.Nyt*, 2/2009: 1-16.
- Heinonen, Visa (1998) *Talonpoikainen etiikka ja kulutuksen henki. Kuluttajaneuvonnasta kuluttajapolitiikkaan 1900-luvun Suomessa*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Helenius, Ralf (1974) *Konsumera allt och alla*. Stockholm: Rabén och Sjögren.
- Hilton, Matthew (2007) 'Consumers and the State since the Second World War', *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 611:66-81.
- Huttunen, Kaisa (2005) *Kapitalistin aseina kapitalismia vastaan. Suomalaisen radikaalin kuluttajaliikkeen vaiheita*. Helsingin yliopisto, Taloustieteen laitos, Kuluttajaekonomia, selvityksiä nro 31. Helsinki.
- IPCC (2007) *Climate Change 2007: Synthesis Report*. Geneva: Intergovernmental Panel on Climate Change.
- Jubas, Kaela (2007) 'Conceptual Confusion in Democratic Societies: Understandings and Limitations of Consumer-Citizenship', *Journal of Consumer Culture*, 7: 231-254.
- Keum, Heejo, Devanathan, Narayan, Deshpande, Sameer, Nelson, Michelle R. & Shah Dhavan V. (2004) 'The Citizen Consumer: Media Effects of

- the Intersection of Consumer and Civic Culture', *Political Communication*, 21: 369-391.
- Klintman, Mikael (2009) 'Participation in Green Consumer Policies: Deliberative Democracy under Wrong Conditions?', *Journal of Consumer Policy*, 32(1): 43-57.
- Krippendorff, Klaus H. (2004) *Content analysis: An introduction to its methodology*. London: Sage.
- Lamberg, Johanna (2009) 'Kestävää kulutusta luomupiireissä', Teoksessa Lammi, M., Niva, M. & Varjonen, J. (toim.) *Kulutuksen liikkeit. Kuluttajatutkimuskeskuksen vuosikirja 2009*. Helsinki: Kuluttajatutkimuskeskus, 83-101.
- Lammi, Minna (2006) *Ett' varttuisi Suomenmaa. Suomalaisten kasvattaminen kulutusyhteiskuntaan kotimaisissa lyhytelokuvissa 1920–1969*. Helsinki: SKS ja SEA.
- Lammi, Minna & Rask, Mikko (2008) *Vuorovaikutteisella päätöksenteolla kohti globaalia vastuullisuutta*. Teoksessa: Liisa Rohweder (toim.) *Kasvaminen globaaliin vastuuseen: yhteiskunnan toimijoiden puheenvuoroja*. Helsinki: Opetusministeriön julkaisuja 2008; (40): 117-120.
- Livingstone, Sonia, Lunt, Peter & Miller, Laura (2007) 'Citizens, consumers and the citizen-consumer: Articulating the interests at stake in media and communications regulation', *Discourse and Communication*, 1(1): 85-111.
- Markkula, Annu (2009) 'Kun paholainen tuli kylään - Ekologisen kansalaisuuden neuvottelua verkkokeskustelussa', *Kulutustutkimus.Nyt*, 1/2009: 17-33.
- Mayer, Robert N. (1989) *The Consumer Movement. Guardians of the Marketplace*. Boston: Twayne.
- Micheletti, Michele (2003) *Political Virtue and Shopping*. New York: Palgrave MacMillan.
- Moisander, Johanna, Markkula, Annu & Eräranta Kirsi (2010) 'Construction of Consumer Choice in the Market: Challenges for Environmental Policy', *International Journal of Consumer Studies*, 34(1): 73-79.
- Norris, Pippa (1998) *Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Paloheimo, Heikki & Teivainen, Teivo (2004) *A Possible World: Democratic Transformation of Global Institutions*. London: Zed Books.
- Pattie, Charles, Seyd, Patrick & Whiteley, Paul (2003) 'Citizenship and Civic Engagement: Attitudes and Behaviour in Britain', *Political Studies*, 51: 443-468.
- Putnam, Robert D. (1995) 'Bowling Alone', *Journal of Democracy*, 6(1): 65-78.
- Shah, Dhavan V., McLeod, Douglas M., Friedland, Lewis & Nelson, Michelle R. (2007) 'The Politics of Consumption / The Consumption of Politics', *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 611: 6-15.
- Silverman, David (2001) *Interpreting Qualitative Data. Methods for Analyzing Talk, Text and Interaction*. Second edition. London: Sage.
- Simon, Herbert A. (1978) 'Rationality as Process and Product of Thought', *American Economic Review*, 68: 1-16.
- Simon, Herbert A. (1990) 'Invariants of Human Behavior', *Annual Review of Psychology*, 41: 1-19.

- Soper, Kate (2007) 'Re-thinking the 'Good Life': The Citizenship Dimension of Consumer Disaffection with Consumerism', *Journal of Consumer Culture*, 7(2): 205-228.
- Thøgersen, John (2005) 'How May Consumer Policy Empower Consumers for Sustainable Lifestyles?' *Journal of Consumer Policy*, 28(2): 143-177.
- Trentmann, Frank (2009) 'Crossing Divides: Consumption and globalization in history', *Journal of Consumer Culture*, 9: 187-220.
- Trentmann, Frank (2008) *Free Trade Nation*. Oxford: Oxford University Press.
- Trentmann, Frank (2006) 'The Modern Genealogy of the Consumer: Meaning, Identities and Political Synapses'. Teoksessa Brewer, J. & Trentmann, F. (toim.) *Consuming Cultures, Global Perspectives: Historical Trajectories, Transnational Exchanges*. Oxford: Berg, 19-69.
- Tuomi, Jouni & Sarajärvi, Anneli (2002) *Laadullinen tutkimus ja sisällönanalyysi*. Helsinki: Tammi.
- Uusitalo, Liisa (2005) 'Consumers as Citizens – Three Approaches to Collective Problems', Teoksessa Grünert, K. & Thøgersen, J. (toim.) *Consumers, Policy and the Environment*. Springer: New York, 127-150.
- van Deth, Jan W. (2011) 'Is Creative Participation Good for Democracy?' Teoksessa Micheletti, M. & McFarland, Andrew S. (toim.) *Creative Participation. Responsibility Taking in the Political World*. Boulder: Paradigm, 148-172.
- Vidler, Elizabeth & Clarke, John (2005) 'Creating Citizen-Consumers: New Labour and the Remaking of Public Services', *Public Policy and Administration*, 20(2): 19-37.
- World Wide Views on Global Warming: from the world's citizens to the climate policy-makers: policy report. (2009) Työryhmä Edward Andersson, Hoda Baraka, Jon Fixdal, Sho Kasuga, Naoyuki Mikami, Torben Hviid Nielsen, Irendra Radjawali, Mikko Rask, Richard Sclove. Copenhagen: Teknologi-rådet - The Danish Board of Technology.
- World Wide Views – kansalaisten viestit Kööpenhaminan ilmastoneuvottelijoille: Suomen kansalaispaneelin näkemykset (2009) Työryhmä Mikko Rask, Maarit Laihonon, Minna Lammi, Mika Saastamoinen. Helsinki: Kuluttajatutkimuskeskus.

KIRJOITTAJATIEDOT

Tutkimuspäälliköt VTT Minna Lammi ja KTT Petteri Repo sekä tutkimusjohtaja MMT Päivi Timonen työskentelevät Kuluttajatutkimuskeskuksessa. Vastaava kirjoittaja: Minna Lammi, minna.lammi@ncrc.fi